

հավատի պատճառով, Բազրատ ասպետին, Ռշտունյաց Մանաճիկը նահապետին և Ամատունյաց Վահան նահապետին: Բայց Միհրանի և Վրաստանի հավատալու մասին մենք դեռ պատմելու ենք:

22

ԵՐԱՆԵԼԻ ՆՈՒՏԵԻ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՊԱՏՃԱՌ ԴԱՐՁԱՎ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ԴԱՌՆԱԼՈՒՆ

Նունե անունով մի կին, որ Սուրբ հոփիսիմյանների ցրված ընկերներից էր, փախչում հասնում է Վրաստան՝ Սծխիթա, որ նրանց նախագահ քաղաքն է: Խիստ ձգնություններով նա բժշկության շնորհք ստացավ, որով շատ ախտավորներ բժշկեց, մինչև իսկ վրաց առաջնորդ Միհրանի կնոջը: Այս առիթով Միհրանը նրան հարցրեց, թե ինչ զորությամբ ես այդ սքանչելիքները գործում, և նրանից լսեց Քրիստոսի ավետարանի քարոզությունը, և լսածին ախտրծելով, գովասանությանը պատմեց իր նախարարներին: Շուտով նրան լուր հասավ այն հրաշքների մասին, որ Հայաստանում կատարվեցին թագավորի և նախարարների վրա, ինչպես և երանելի Նունեի ընկերների մասին: Այս բաների վրա հիացած՝ նա պատմեց երանելի Նունեին, որից և ավելի ստույգ կերպով ու մանրամասն տեղեկացավ բոլոր բաներին:

Այդ օրերում դեպք եղավ, որ Միհրանը որսի գնաց և մոլորվեց լեռների դժվարակոնի տեղերում, ողի, բայց ոչ աչքերի խավարելուց, ինչպես որ գրված է. «խոսքով մեզ է բերում» կամ՝ «ցերեկը մթնեցնում զիշեր է դարձնում»: Այսպիսի մի խավար պատեց Միհրանին, որ առիթ դարձավ նրա մշտնջենավոր լուսով լուսավորելուն: Որովհետև նա զարհուրեց, հիշելով Տրդատի մասին լսածը, թե երբ ճանապարհ ընկավ, կամենալով որսի գնալ՝ Աստծուց հարվածներ հասան նրան, նա կարծեց թե իրեն էլ այդպիսի բան պիտի պատահի: Մեծ երկյուրից պաշարված՝ նա խնդրեց աղոթքով, որ ողը լուսավորվի և ինքը խաղաղ տուն վերադառնա, խոստանալով պաշտել Նունեի Աստծուն: Խնդրածը գտնելով՝ ասածը կատարեց:

Իսկ երանելի Նունեն հավատարիմ մարդիկ խնդրելով՝ ուղարկեց Ս. Գրիգորի մոտ, թե ինչ կիրամայի այնուհետև անել, որովհետև վրացիները հոժարությամբ ընդունեցին ավետարանի քարոզությունը: Նա հրաման ստացավ՝ կուռքերը կործանել, ինչպես արել էր և ինքը, և կանգնեցնել պատվական խաչի նշանը, մինչև որ Աստված հովիվ տա նրանց առաջնորդելու: Նունեն խկույն կործանեց ամպրոպային Արամազդի արձանը, որ քաղաքից հեռու էր դրված, և մեծ գետն անցնում էր երկուսի միջով: Այդ արձանին սովոր էին երկրպագել առավոտներն յուրաքանչյուրն իր տան կտուրից,

որովհետև երևում էր նրանց դիմացը, իսկ ով որ կամենար զոհել, անցնում էր գետը և զոհում էր մեկյանի առաջ:

Նրա վրա հարձակվեցին քաղաքի նախարարները, թե ում պիտի երկրպագենք կուորերի փոխարեն, Նունեն ասաց, թե Քրիստոսի խաչի նշանին: Խաչ շինեցին, կանգնեցրին վայելուշ բլուրի վրա, քաղաքի արևելյան կողմը, որ նույնպես բաժանված էր ավելի փոքր գետով: Առավոտը ամբողջ բազմությունը նրան երկրպագեց, դարձյալ ամեն մեկն իր տան տանիքից: Բայց երբ բլուրը բարձրացան ու տեսան, որ մի տաշած փայտ է, ոչ ճարտար ձեռքի գործ, շատ շատերն արհամարհեցին՝ ասելով, թե այդպիսի փայտ նրանց անտառը լիքն է, և թողին հեռացան: Բայց բարերար Աստված նրանց գայթակղվելը տեսնելով երկնքից ամպի այուն իշեցրեց, լեռը լցվեց անուշահոտ բուրմունքով, և լսելի եղավ բազմաթիվ սաղմոսերգուների քաղցր ձայն, և լույս ծագեց խաչի նման, փայտյա խաչի ձևով ու չափով, որ կանգնեց նրա վրա՝ տասներկու աստղով: Ապա բոլորը հավատացին ու այդ խաչին երկրպագեցին, և այնուհետև նրանից բժշկական զորություններ էին կատարվում: Իսկ երանելի Նունեն այնտեղից գնաց, որ Վրաստանի մյուս զավառներին էլ քարոզի իր անապական լեզվով, շատ հասարակ կերպով շրջելով, առանց որևէ ավելորդի, աշխարհից և աշխարհային ամեն բանից հրաժարված, ավելի ճիշտ խոսելով՝ խաչվելով, կյանքը դարձնելով մահվան վարժեցնելու միջոց, Աստծու խոսքին, բանին խոսքով վկա դառնալով և իր հոժարությամբ պակավելով՝ ինչպես արյունով: Համարձակվում եմ ասել, որ նա առաքելուի դարձած քարոզեց Կղաքքից սկսած, ալանաց և Կասբից դռների մոտով մինչև մասքութների սահմանները, ինչպես քեզ պատմում է Ազաթանգեղոսը:

ԶԵ

ՇԱՊՈՒՀԻ ԿՐԱԾ ՊԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱԿԱՄԱՅԻՑ ՀԱԱԶԱՆԴՎԵԼԸ
ԿՈՍՏԱՆԴԻԱՆՈՍ ՄԵԾԻՆ, ՏՐԴԱՏԻ ԵԿԲԱՏԱՆԸ ԳՐԱՎԵԼԸ ԵՎ ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԳԱԼԸ, ԵՎ ԹԵ ԱՅՍ ԺԱՄԱՆԱԿ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՎ ՓՐԿԱԿԱՆ ԽԱՉԻ ԳՅՈՒՏԸ

Բայց Տրդատը թեպես հաղթություն էր տարել, միայն թե իր զորքի կոտորվելու և շատ նախարարների սպանվելու պատճառով չվստահացավ մենակ իր ուժերով Շապուհի դեմ կրվելու, մինչև որ հասավ հոռմեացիների զորքերի բազմությունը, որոնք Ասորեստանի վրայով հարձակվեցին, Շապուհին փախստական դարձին և ավարեցին ամբողջ երկիրը: Այն ժամանակ Տրդատն իր բոլոր յուրախններով և իր ձեռքի տակ եղած զորքերով արշավեց պարսից իշխանության հյուսիսային կողմերը

կարևոր ասպատակությանք: Այն ժամանակ նրա մոտ է գալիս Կամսարը, նրա ազգականն ու հարազատը, Պերողամատի առաջին որդին: Այս Պերողմատն այն տղան է, որին Բուրզը փախցնելով փրկեց՝ մինչև Արտաշիրը կոտորում էր Կարենյան Պահլավի ցեղը: Երբ նա երիտասարդ դարձավ Արտաշիրը նրան հաստատեց հոր պատվի մեջ և նշանակեց զորքին զորագլուխ՝ խուժադուժ ազգերի դեմ կովելու համար, նենգությամբ մտածելով, որ այս կերպով նրան բարբարոսների ձեռքը կմատնի: Բայց նա քաջ մարդ լինելով սքանչելի կերպով վարեց պատերազմները, և երբ նա հաղթեց Վզրիկին, որ խաքան էր կոչվում, սա նվաճելով նրան կնության տվեց իր դրսատրը: Նա ուրիշ կանայք էլ առավ Արտաշիրի մերձավորներից, բազմաթիվ որդիներ ունեցավ և զորանալով բռնաբար տիրում էր այն կողմերին: Թեպետ նա Արտաշիրի հպատակների հաշվումն էր, բայց նրան չտեսավ, և նրա մեռնելուց հետո չհնազանդվեց նրա Շապուհ որդուն, կովեց նրա հետ, շատ պատերազմներում հաղթեց, բայց Շապուհի մտերիմներից թունավորվելով մեռավ:

Այս ժամանակները մի ուրիշ Վզրիկ խաքան նստեց, որ թշնամությամբ էր վարվում նրա որդու՝ Կամսարի հետ: Իսկ Կամսարը դժվար համարելով երկու հզոր թշնամի թագավորների մեջ ապրել, մանավանդ որ եղբայրները նրա հետ չմիաբանեցին, վեր կացավ ամբողջ ընտանիքով ու աղխով եկավ մեր Տրդատ թագավորի մոտ, այնինչ նրա եղբայրները գնացին Շապուհի մոտ: Այս Կամսարը հոր կենդանության ժամանակ քաջաբար նախամարտիկ էր լինում պատերազմների մեջ, և կովի մեջ մեկը սակրով խփում է նրա զլսին և սկավառակի մի մասը կտրում է, հետո նա դեղերով բժշկվում է, բայց զագարթի բոլորակությունը պակաս է մնում, այս պատճառով էլ կոչվել է Կամսար¹⁵⁰:

Բայց Տրդատը յոթնպարսպյան Եկբատանին տիրելով՝ թողնում է այնտեղ իր երկրորդին և վերակացուներ և վերադառնում է Հայաստան, իր հետ բերելով Կամսարին՝ բոլոր նրա ունեցածով: Իսկ Շապուհը հաղթող Կոստանդիանոսին աղաչեց հաշտություն կնքել և խաղաղություն հաստատել: Կոստանդիանոսն այս կատարեց և այնուհետև իր մորը՝ Հեղինեին ուղարկեց Երուսաղեմ՝ պատվական խաչը որոնելու, որ և գտավ փրկական փայտը հինգ քևեռների հետ միասին Հուդա անունով մի հրեայի ձեռքով, որ հետո Երուսաղեմի եպիսկոպոս դարձավ:

150 Խորենացին կամսար բառը մեկնում է իբրև կիսատ՝ թերի գլուխ ունեցող, պարսկերեն կամ - փոքր, պակասավոր և սար - գլուխ բառերից:

ԼԻԿԻԱՆՈՍԻ ԿԱՊԵԼԸ, ԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՀՈՇՄԱՅԻՆ ՓՈԽԱԴՐՎԵԼԸ ԵՎ
ԿՈՍՏԱՆԴՈՒԹՈՒՄ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Երբ Աստված բոլոր բռնավորներին ոչնչացրեց Կոստանդիանոսի առաջ, սա շատ մեծ պատիվներով մեծացրեց Լուկիանոսին, նրան կնության տվեց մոր կողմից խորթ իր քրոջը, նրան զարդարեց ծիրանիներով և կայսերական պատկով, և երկրորդական գահի պատվին հասցնելով՝ ամբողջ Արևելքի թագավոր նշանակեց: Բայց ինչ որ աստվածային խոսքն ասում է եբրայեցիների մասին, թե չարին անկարելի է փոխվել նույնը պատահում է և այստեղ, ինչպես որ անկարելի է ինձին իր խայտույցը փոխել և եթովպացուն իր թիությունը, այնպես էլ անկարելի է ամբարիշտ մարդուն իր բարքը փոխել:

Որովհետև նա դուրս եկավ նախ իր հավատին դրժող և ապա՝ իր բարերարի դեմ ապստամբ: Նա եկեղեցու դեմ հալածանք հանեց և գաղտնի նենգություն լարեց Կոստանդիանոսի դեմ և առհասարակ բազմատեսակ չարիքներ հասցրեց իր իշխանության տակ եղողներին, այս ցանկասեր և գարշելի ալեսորը, որ ներկում էր մազերը և իր կնոջը մեծ նեղության ենթարկեց, սիրահարվելով երանելի Գլուխուային, որի պատճառով սպանեց Սուրբ Բասիլիոսին՝ պոնտական Ամասիայի եպիսկոպոսին:

Երբ նրա դավը բացվեց, և նա իմացավ, թե Կոստանդիանոսը լուր չի մնա, զորք ժողովեց՝ պատերազմով նրան ընդիմանալու: Նա սառեց դեպի մեր Տրդատ թագավորը և նրանից վախենում էր ինչպես իսկական թշնամուց, որովհետև գիտեր, թե արդար մարդուն ատելի է որևէ ամբարիշտ: Իսկ երբ հաղթող Կոստանդիանոսն եկավ, Աստված նրա ձեռքը մատնեց Լիկիանոսին, նա նրա կյանքը խնայեց, ինչպես ծերունու և իր քրոջ ամուսնու, հրամայեց երկարեւ կապանքներով տանել Գաղղիա, հանքերի մեջ պահելու, որ Աստծուն աղոթի, գուցե նա ներողամիտ գտնվի: Իսկ ինքն իր որդիներով հայտարարելով, թե հոռմեացիների թագավորությունը մեկ հատ է, իր քանամյակը կատարեց Նիկոմիդացիների քաղաքում, որովհետև նա սկսեց թագավորել հալածանքների չորրորդ տարում մինչև խաղաղության տասներեքերորդ տարին: Այս տոնը այսօր էլ տոնում է աշխարհը:

Եվ հարկ չհամարելով Հռոմ դարնալ, արքունիքը հաստատում է Բյուզանդիոնում, ինչպես նրան հրամայվեց նախատեսությամբ տեսիլքի միջոցով: Նա մեծապայծառ շինություններ կառուցելով՝ քաղաքը հնգապատիկ մեծացրեց: Որովհետև ոչ մի մեծ թագավոր այնտեղ այսպիսի ձեռնարկություններ չէր ունեցել, բացի մի քանի բաներից, ինչպես տիեզերակալ Ալեքսանդր Մակենոդացու շինածները, երբ նա այստեղ սպառազինվում էր Դարեհի դեմ գնալու, ուստի և իր հիշատակի համար շինեց

Ստրատիգիոն կոչվածք, որովհետև այնտեղ նա կատարեց իր պատերազմական պատրաստությունը: Հետո հռոմեացիների Սևերիուս կայսրը նրան նորոգեց և իր կողմից շինեց բաղնիք այն այունի տեղում, որի տակ գրված էր Արեգակ բառը, թրակացիների լեզվով՝ Զեքսիպոն, և այս անունով էլ կոչվեց բաղնիքը: Նա շինեց նաև թատրոն, գազանամարտության և խաղերի կրկես և ձիարշավի տեղ, բայց չավարտվեց: Իսկ Կոստանդիանոսը ամեն կերպ այն բարեկարգեց և կոչեց նոր Հռոմ, բայց աշխարհը նրան կոչեց Կոստանդիանոսի քաղաք՝ Կոստանդնուպոլիս: Այս էլ են ասում, թե Հռոմից գաղտնի հանեց և բերեց Պալադիոն կոչված քանդակը¹⁵¹ և դրեց Փորոնում այունի տակ, որը ինքը կանգնեցրեց: Բայց այս մեզ անհավատալի է թվում, ուրիշներն ինչպես կամենան:

ԶԹ

ԱՐԻՈՍ ՀԵՐԵՏԻԿՈՍԻ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ՆԻԿԻԱՅՈՒՄ ԳՈՒՄԱՐՎԱԾ ԺՈՂՈՎԻ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԳՐԻԳՈՐԻՈՍԻ ՎՐԱ ԵՐԵՎԱՅԱԾ ՀՐԱՇՔԻ ՄԱՍԻՆ

Այս ժամանակներն հայտնվեց Արիոս Աղեքսանդրացին, որ ուսուցանում էր չարաշար ամբարշտություն, թե որդին հորը հավասար չէ և ոչ էլ հոր բնությունից և էությունից է և չի ծնված հորից նախ քան որևէ ժամանակ, այլ օտար ումն է, և արարած, և կրտսեր և ժամանակի ընթացքում գոյացած: Այս ամբարիշտ Արիոսը արտաքնոցումն էլ սատկեց, ինչպես իրեն արժանի էր: Նրա պատճառով ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրաման ելավ, որ Բյութանիայի Նիկիա քաղաքում բազմաթիվ եպիսկոպոսների ժողով գումարվի: Եվ ժողովվեցին - Բիտոն և Բիկենդ երեցները Հռոմ քաղաքից, Սուրբ Սեղբեստրոսի գրավոր հրահանգով, Ալեքսանդրիայի, Եվստաթիոս՝

151 Պալադիոն քերածոյ լատինացոց Palladium- ն է: Սա փայտից շինված մի արձան էր Աթենաս Պալլասի, որ ըստ ավանդության Զևսից ուղարկված և դրված է եղել Տրոյայի բերդի վրա իբրև երաշխիք նրա անպարտելիության: Տրոյայի առումից հետո՝ այս արձանը Ողիսեսը և Դիոմետր հափշտակել ու տարել են Աթենք: Ըստ մի այլ ավանդության՝ Տրոյայում երկու արձան է եղել Պալլադայի, որոնցից մեկը Էնեասը փախցրել է Հռոմ, որ այսուեղ պահվում էր մեծ զգուշությանը Վեստայի տաճարում: Այս Պալլադիոնն է, որ ըստ վերջին ավանդության Կոստանդիանոսը գաղտնի բերել է Հռոմից և դրել է Փորոնում իր կանգնեցրած այունի տակ:- Փորոն- լատիներեն forum, որ նշանակում է հրապարակ: Հին Հռոմում մի քանի ֆորումներ կային - դատական, առևտրի, հասարակական ժողովների և այլն: Սրանց օրինակով Կոստանդիանոս կայսրն էլ Կոստանդնուպոլիսում, իր նոր մայրաքաղաքում, մի ֆորում կազմեց, որի մեջ կանգնեցրեց մի հոյակապ այուն (պալադիումի վրա) և այունի գլխին կանգնեցրեց իր արձանը:

Անտիռքի, Մակարիոս՝ Երուսաղեմի, Ալեքսանդրոս՝ Կոստանդնուպոլսի եպիսկոպոսները:

Այս ժամանակ ինքնակալ Կոստանդիանոսից հրովարտակ է հասնում մեր Տրդատ թագավորին, որ Սուրբ Գրիգորին հետն առնելով գնա ժողովի: Բայց Տրդատ հանձն չառավ, որովհետև լսել էր, թե Շապուհը խնամիացել է Հնդկաց թագավորի և արևելյան խաքանի հետ, և զորավարություն է անում Ներսեհը, որ թագավորեց ինը տարի, և Որմիզդը, որ նույնպես երեք տարի թագավորեց քաջազրծություններով, ուստի կասկածի մեջ էր, մի գուցե Շապուհը պայմանին ստե, հեթանոսների սովորությամբ, այս պատճառով էլ մեր երկիրն առանց իր ներկայության չթողեց:

Բայց Սուրբ Գրիգորն էլ չհամաձայնեց գնալու, որպեսզի ժողովից չափազանց պատիվներ չկրե իրու խոստովանող, քանի որ նրան այնպիսի փափագով և մեծ փութով հրավիրում էին: Նրանք իրենց փոխարեն ուղարկեցին Արիստակեսին, Ճշմարիտ խոստովանությանք և երկուսի գրով: Արիստակեսը գնալով հասնում է Մեծն Ղևոնդին և նրան հանդիպում է այն ժամին, երբ նա մկրտում էր Գրիգոր աստվածաբանի հորը՝ Գրիգորին, որը երբ ջրից դուրս եկավ, նրա շուրջը լուս փայլատակեց, որը բազմությունից ուրիշ ոչ ոք չտեսավ, այլ միայն Ղևոնդիոսը, որ մկրտում էր, և մեր Արիստակեսը, և Եղեսիայի Եվթադը, Մծբնի Հակոբ և Պարսկաստանի Հոհան եպիսկոպոսները, որոնք նույն ճանապարհով ուղևորվում էին ժողովին:

Ղ

ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ՝ ՆԻԿԻԱՅԻՑ ՎԵՐԱԴԱՌՆԱԼԸ, ԱԶԳԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՎԱՏԱԼԸ ԵՎ
ԳԱՌՆԻՈՒՄ ԵՂԱԾ ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Արիստակեսը Մեծն Ղևոնդի հետ գնում հասնում է Նիկիա, որտեղ ժողովված էին երեք հարյուր տասնութ հայրեր՝ արեանոսներին տապալելու, որոնց նզովեցին և եկեղեցու հաղորդակցությունից հեռացրին, և ինքնակալ Կոստանդիանոսն էլ նրանց աքսորեց հանքերը: Ապա Արիստակեսը ետ է դառնում Ճշմարիտ դավանությամբ և ժողովի քան գլուխ կանոններով, և գալիս հանդիպում է հորը և թագավորին Վաղարշապատ քաղաքում: Սուրբ Գրիգորն ուրախանալով՝ իր կողմից մասնավոր գլուխներ է ավելացնում ժողովի կանոնների վրա՝ իր հոտի ավելի մեծ զգուշության համար:

Այս ժամանակ նրանց ազգական Կամսարն ևս յուրայինների հետ մկրտվում է Մեծ Գրիգորի ձեռքով, և թագավորը նրան ջրից ընդունելով, ժառանգություն է տալիս Արտաշեսի մեծ դաստակերտը, որ այժմ Դրասխանակերտ է կոչվում, և Շիրակ գավառը՝ իբրև իր ազգականին և մտերիմ հարազատին: Բայց նա մկրտությունից հետո յոթ օրից ավել չապրեց ու վախճանվեց: Բայց Տրդատ թագավորը Կամսարի որդիներից մեծին՝ Արշավիրին, միսիթարելով, հոր փոխարեն է նշանակում, նախարարական ցեղ է սահմանում նրա հոր անունով և մտցնում է նախարարությունների թվի մեջ: Դեռ ուրիշ պարզեներ էլ է ավելացնում - Երվանդի քաղաքը և նրա գավառը, մինչև մեծ ձորի գլուխը, միայն թե նրա մտքից հանել տա հիշատակը իրենց բնիկ երկրի, որ Պահլավ է կոչվում, որպեսզի հավատի մեջ հաստատ մնա: Իսկ Արշավիրն այդ գավառը շատ սիրելով՝ իր անունով կոչում է Արշարունիք, որ առաջ կոչվում էր Երասխածոր: Ահա ասեցինք երկու ցեղերի՝ պարթևների և պահլավիկների գալստյան պատճառը:

Այս ժամանակները Տրդատն ավարտում է Գառնիի ամրոցի շինությունը տաշած որձաքար վեմերով, որոնք ազուցված էին երկաթե զամերով և կապարով, նրա մեջ շինում է հովանոց՝ արձաններով, սքանչելի դրվագներով և բարձրաքանդակներով, իր Խոսրովիդուխտ քրոջ համար, և նրա վրա գրում է իր հիշատակը հունարեն գրերով:

Բայց Սուրբ Գրիգորը նույն լեռները դառնալով, այնուհետև այլևս ոչ ոքի չերևաց մինչև վախճանվելը:

ՂԱ

ԳՐԻԳՈՐԻ ԵՎ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍԻ ՄԱՀՎԱՆ ՄԱՍԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ ԼԵՌԸ ԿՈՉՎՈՒՄ Է ՄԱՆՅԱ ԱՅՐՔ

Մենք գտանք, որ Սուրբ Գրիգորը, մեր հայրն ու ծնողն ըստ ավետարանի՝ Սուրբ Թաղենու առաքյալի աթոռը նստեց Տրդատի թագավորության տասնյոթերորդ տարում: Երբ նա ամբողջ Հայաստանը լուսավորեց աստվածզիտության լույսով, կոապաշտության խավարը փարատեց և բոլոր կողմերը լցրեց եպիսկոպոսներով և կրոնի ուսուցիչներով, այսուհետև նա սիրեց լեռներն ու ամայությունը, որպեսզի հանդարտ մտքով ինքն իր մեջ ամփոփվի և Աստծու հետ խոսի՝ ուրիշ զբաղմունքներից ազատ: Իր տեղը փոխանորդ թողեց իր Արիստակես որդուն և ինքը մնաց Դարանայաց գավառում՝ Մանյա այրք լեռան մոտ:

Բայց ասենք, թե ինչու է կոչվում Մանյա այրք: Որովհետև Սուրբ Հռիփսիմյանց ընկերների մեջ կար մի կին, Մանի անունով, ինչպես վրացիներին ուսուցանող Նունեն, որ չկարողացավ հասնել և հետևել ընկերներին, երբ գալիս էին մեզ մոտ, և գիտնալով, որ բոլոր տեղերն ել Աստծունն են, բնակվեց այս լեռներում, քարայրների մեջ, որի պատճառով լեռան անունը կոչվեց Մանյա այրք, նույն այրումն էլ բնակվեց Սուրբ Գրիգորը:

Թեպետև նա այնտեղ բնակվեց, բայց ժամանակ առ ժամանակ հայտնվում էր, շրջում էր մեր երկրում, աշակերտվածներին հաստատում էր հավատի մեջ: Իսկ երբ նրա Արիստակես որդին Նիկիայի ժողովից ետ եկավ՝ այդ ժամանակից ի վեր Սուրբ Գրիգորիսն այլս ոչ ոքի չերևաց և չհայտնվեց: Ուստի հաշվելով նրա քահանայանալու սկզբից, այսինքն Տրդատի թագավորության տասնյոթերորդ տարուց մինչև նրա թագավորության քառասունվեցերորդ տարին, երբ այլս ոչ ոքի չերևաց, դուրս կգա երեսուն տարի:

Նրանից հետո նստավ Արիստակեսը յոթ տարի, Տրդատի քառասունյոթերորդ տարուց մինչև հիսուներեքերորդը, երբ տեղի ունեցավ Արիստակեսի մահը: Որովհետև նա խսկապես հոգևոր սուր էր, ինչպես ասված է, ուստի նա թշնամի էր թվում բոլոր անիրավ և աղետագործ մարդկանց: Ուստի Արքեղայոսը, որ Չորրորդ Հայքի վերակացու էր նշանակված, նրանից հանդիմանվելով, հարմար օրվան էր սպասում և Ծոփաց գավառում նրան ձանապարհին պատահելով, սրով սպանեց, իսկ ինքը փախավ գնաց Կիլիկիայի Տավրոս լեռը: Իսկ երանելու աշակերտները նրա մարմինը վերցնելով բերին Եկեղյաց գավառը իր ավանում՝ թիլում թաղելու: Եվ աթոռը հաջորդեց նրա մեծ եղբայր Վրթանեսը Տրդատի հիսունչորսերորդ տարուց այս կողմը:

Իսկ Սուրբ Գրիգորը Մանյա այրում երկար տարիներ աներևութաբար ապրելուց հետո մահվամբ փոխադրվում է հրեշտակների կարգը: Հովհանները նրան վախճանված գտնելով, նույն տեղում էլ թաղում են, առանց գիտենալու, թե ով է: Եվ հիրավի, վայել էր, որ նրանք, որոնք մեր Փրկչի ծննդյան խորհուրդին մասնակից եղան, նաև սպասավոր դառնային նրա աշակերտի հուղարկավորության: Եվ այսպես մարմինը երկար տարիներ ծածուկ մնաց, կարծես ինչ - որ աստվածային տնօրինությամբ, ինչպես հնում Մովսեսինը, որպեսզի նորադարձ բարբարոս ազգերից չպաշտվի: Իսկ երբ մեր կողմերում հավատն արմատացավ ու հաստատվեց, շատ ժամանակ անցնելուց հետո հայտնվեց Գառնիկ անունով մի ճգնավորի, և ապա սուրբ Գրիգորի նշխարները բերվեցին և թաղվեցին Թորդան գյուղում:

Սա, ինչպես ամենքին հայտնի է, Պարթևական աշխարհից էր, պահլավների գավառից, թագավորող ցեղից զատված Արշակունի, Սուրենի ցեղից, Անակ անունով հորից, նա մեր երկրի արևելյան կողմերից մեզ ճշմարիտ արևելք ծագեց և իմանալի արեգակ և հոգևոր ճառագայթ, կռապաշտության խոր չարությունից ելք, ճշմարիտ բարի և դիվահալած, երանության և հոգևոր շինության առիթ, իսկապես Տիրոջ տանը տնկված և մեր Աստծու գավթում ծաղկած աստվածային արմավենի: Նա այսպիսի և այսքան ժողովուրդներ բազմացրեց և մեզ պատրաստեց հոգևոր պարապտ ծերության ի փառս և ի գովեստ Աստծու:

ԴԲ

ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՎԱԽԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐԻ ՀԵՏ ԵՎ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ՄԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ

Սուրբ և մեծ և երկրորդ նահատակի և մեր լուսավորության հոգևոր վերակացուի մասին խոսելիս, - որովհետև Քրիստոս է բոլոր գոյացությունների թագավորը, - պետք է իրաշափառ խոսքերով գրել, ինչպես մեր լուսավորության նախաշաղվին ու նահապետին հավասար ճգնողի և նրա գործակցի մասին: Որովհետև Սուրբ հոգուն հաճո թվաց ավագության տալ իմ Լուսավորչին՝ միայն խոստովանողի, կավելացնեմ նաև առաքելության կոչումով, իսկ նրանից դուրս՝ նրանք երկուսը իրար հավասար են խոսքերով և գործով: Բայց այստեղ ես նկատում եմ թագավորի առավելությունը, որովհետև Աստծու մասին մտածելու և ճգնողության մեջ նրանք երկուսը հավասար են, իսկ համոզական կամ ստիպողական խոսքերով նոր հավատին հնագանդեցնելու մեջ՝ թագավորի շնորհն ավել էր, որովհետև նրա հավատից գործը ետ չէր մնում: Այս է պատճառը, որ ես նրան կոչում եմ նախաշաղվիդ ճանապարհ և մեր լուսավորության երկրորդ հայր: Բայց որովհետև այժմ պատմելու ժամանակ է և ոչ գովեստների, մանավանդ որ այս հատվածը պատմագիրների առանձին արտահայտությունների համաձայն շարադրվեց և ոչ թե հատկապես մեզանից՝ անցնենք սրան վերաբերյալ պատմության կարգին:

Սա Քրիստոսին հավատալուց հետո ամեն տեսակ առաքինություններով փայլելով՝ ավելի և ավելի ջանքեր էր անում խոսքով ու գործով Քրիստոսի հավատի համար, սաստելով և համոզելով մեծամեծ նախարարներին, այլև ռամիկ մարդկանց ամբողջ բազմությունը, իրապես Քրիստոսի հավատացյալ լինելու, որպեսզի նրանց գործերը համապատասխանեն նրանց հավատին: Բայց այստեղ ես շեշտելու եմ մեր ազգի խստարտությունը, այլև ամբարտավանությունը սկզբից մինչև այժմ, որ նրանք անտարբեր լինելով դեպի բարին, խորթ լինելով ճշմարտության, կամ թե բնությանք